

19. Мицкевич А. В. Акты высших органов Советского государства / А. В. Мицкевич. – М., 1967. – С. 34.

20. Тузов Н. А. Техничко-юридические норым в системе государственного управления: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Н. А. Тузов. – М., 1984. – С. 27–28.

21. Техника // Новая философская энциклопедия: в 4-х т. – Т. IV. Т-Я. – М.: Мысль, 2010. – С. 61.

** Курчин Олег Геннадійович – кандидат юридичних наук, адвокат юридичної фірми «Курчин і партнери».*

УДК 342.565.2/736..343.1(477)

Марія Маркуш *

ФЕНОМЕН ЗМАГАЛЬНОСТІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ ЗМАГАЛЬНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті в контексті сучасної конституційної доктрини досліджено феномен змагальності та її онтологічну суть. Автором запропоновано підходи до визначення змагальної моделі судочинства та вирішення проблем формування конституційно-правової моделі змагальності у кримінальному процесі України.

Ключові слова: конституційна доктрина, феномен змагальності, змагальний кримінальний процес, змагальна конституційно-правова модель кримінального процесу.

Маркуш М. А. Феномен состязательности и построение конституционно-правовой модели состязательности в уголовном процессе Украины.

В статье в контексте современной конституционной доктрины исследованы феномен состязательности и ее онтологическая суть. Автором предложены подходы к определению состязательной модели судопроизводства и решению проблем формирования конституционно-правовой модели состязательности в уголовном процессе Украины.

Ключевые слова: конституционная доктрина, феномен состязательности, состязательный уголовный процесс, состязательная конституционно-правовая модель уголовного процесса.

Markush M. A. Phenomenon of competitiveness and construction the constitutional and legal model of competitiveness in the criminal process of Ukraine.

The article researches the phenomenon of competitiveness and its ontological essence in the context of modern constitutional doctrine. The author suggests approaches to determination of a competitive model of court proceedings and resolution of the problems of formulation of the constitutional and legal model of competitiveness in the criminal process of Ukraine.

Keywords: constitutional doctrine, phenomenon of competitiveness, competitive criminal process, competitive constitutional and legal model of criminal process.

Процес становлення правової держави має бути взаємопов'язаний з формуванням такого методу правового регулювання кожної галузі законодавства, зокрема, кримінально-процесуального, який забезпечував би інтереси особистості й обмежував можливості держави щодо їх утисків. Саме на системні проблеми у сфері кримінальної юстиції України та необхідність дотримання прав людини неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини [1], акцентуючи увагу на тому, що кримінальне правосуддя повинно забезпечувати неухильне дотримання прав і свобод людини під час розслідування та розгляду кримінальних справ.

У доктрині національного конституційного права практично відсутні ґрунтовні дослідження інституту змагальності. Окремі питання, які опосередковано стосуються цієї теми, відображені в наукових працях з кримінального, цивільного та адміністративного процесу. В умовах правової та адміністративної реформ в Україні, зокрема реформування

правоохоронних інститутів, кримінальної юстиції, глибоких інтеграційних процесів [2] тощо пошук ефективних засобів та механізмів захисту прав людини, якими є змагальність, змагальна модель судочинства, є необхідним. Тому дослідження проблем конституційно-правової моделі змагальності, яка уособлюється зі справедливим судочинством є особливо актуальними і значимими та мають ґрунтуватися на наукових досягненнях теорії конституційного права.

Необхідність удосконалення процедур у сфері здійснення правосуддя детерміновано низкою визнаних Україною міжнародних вимог до захисту прав людини та засад судочинства, закріплених у міжнародно-правових актах, зокрема: Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою 1985 року, Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) (Резолюція № 45/110 ООН від 14 грудня 1990 року), прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином (Резолюція 43/173 від 9 грудня 1988 року), Основних принципах незалежності судових органів (Резолюція 40/146 ГА ООН від 13 грудня 1985 року) та інших міжнародних актах.

Вітчизняний і зарубіжний досвід соціального управління об'єктивно свідчить про значний регулятивний потенціал саме змагальних відносин, які застосовуються для соціальної регуляції та соціального контролю, тому важливо враховувати й використовувати регулятивний потенціал самих соціальних систем, який включає змагальні відносини [3], зокрема в судочинстві.

У теорії кримінально-процесуального права триває дослідження окремих аспектів змагальності, зокрема, принципу змагальності, змагальної форми судочинства, права на захист у змагальному кримінальному судочинстві тощо. Однак фундаментальні зміни, що відбулися в Україні, обумовили необхідність переоцінки ціннісних підходів і перегляду достатньо великої кількості уявлень та підходів до багатьох категорій, інститутів у правовій науці, зокрема, у кримінальному процесі, в контексті конституційного права, зокрема це стосується такого феномена як змагальність кримінального процесу в доктрині конституційного права.

Феноменологія (грецьк. *phenomenology*) – вчення про феномени, про явища [4]; вчення про явища, яке дозволяє відділити істину від видимості; різновид науково-дослідної діяльності [5]. Вперше термін «феноменологія» як філософський застосовано Й. Г. Ламбертом у праці «Новий органон» (1764 року) для визначення у теорії явищ основи досвідного знання, яка має за мету аналіз явищ як передумови осягнення сутностей [6]. Основоположником феноменологічного методу та засновником феноменології як одного з найбільш популярних на Заході напрямів у філософії, предметом якої визначено інтерсуб'єктивність [7], вважається Е. Гуссерль. В основі феноменологічного розуміння явищ лежить спеціальний метод феноменологічної редукції [8]. Принцип феноменологічного пізнання явища започаткований у рамках «теорії комунікативної дії» Ю. Хабермаса [9], за якою остаточна мета пізнання будь-якого явища навколишньої дійсності – це об'єктивність, яка досягається завдяки концентрації на процесі пізнання, а не на зовнішніх ознаках предмета. Основний принцип феноменологічного підходу до розуміння явища – принцип інтерсуб'єктивності соціального світу – дозволяє по-новому поставити питання про трансцендентальну підставу пізнання та реальності.

У нашому дослідженні змагальність як явище в кримінальному процесі – це сукупність (або система) уявлень про те, що таке змагальність як феномен, як явище, її зміст, соціальна, процесуальна, гносеологічна сутність, цінність, призначення, мета і завдання, форми, типи, моделі змагальності, функції суб'єктів змагальних відносин тощо.

Змагальність як феномен викликає інтерес вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків та протягом багатьох років досліджується в різних аспектах. Значну увагу

змагальним відносинам, ролі змагальності у суспільному житті приділяли у своїх публікаціях, зокрема, Н. В. Батрин, К. Девіс, П. М. Дізель, О. Заяць, У. Мак-Кінлі Раньян, Е. Мерманн, С. Г. Молл, Дж. В. Ньюстром та інші вчені [10]. Соціальні аспекти змагальності досліджували Р. Арон, Д. Белл, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, Л. Козер, І. С. Кон, Т. Р. Мальтус, К. Маркс, Р. К. Мертон, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Парк, Т. Парсонс, А. Печчеї, А. Сікурел, Н. Смелзер, А. Тофлер та інші.

Розвідки науковців у сфері конституційного права в основному зосереджені на дослідженні основних засад судочинства в цілому та реалізації конституційних прав людини і громадянина в судових провадженнях [11].

Змагальність у процесуальному праві була предметом досліджень з позицій правового методу відшукування істини [12], методу правового регулювання [13], способу вирішення правового конфлікту [14] тощо. Змагальність у праві передусім розглядають як загальнодемократичний і правовий принцип [15], як засаду [16]. Досліджуючи змагальність як явище, слід виходити з того, що перш за все вона є діяльністю індивіда, який здійснює її системно в процесі реалізації своїх суб'єктивних прав і обов'язків, вступаючи у суспільні відносини, тому індивід є елементом цілісної системи, яка охоплює природу (фізичні об'єкти) і людське суспільство.

Змагальність у праві в широкому сенсі виступає не тільки важливим принципом процесуального, зокрема, кримінально-процесуального права, спрямованим на забезпечення правомірного (у визначених законом межах) і безконфліктного (позитивного конфлікту) характеру правовідносин у суспільстві, а й в інших формах і аспектах виявляє свій прояв і значною мірою є соціально-правовою основою тих правових норм і інститутів вітчизняного законодавства, які мають диспозитивний характер.

В юридичній літературі та наукових дослідженнях змагальність має багато визначень, досліджується в різних аспектах, зокрема в теорії кримінального процесу її розглядають як загальнодемократичний, правовий принцип [17], засаду [18], вид [19], тип [20], демократичну форму [21], модель [22] кримінального процесу, елемент методу правового регулювання (організації кримінально-процесуальної діяльності) [23], метод правового регулювання [24], правовий режим [25], правову ідею [26] тощо.

Змагальність у процесуальному праві обумовлює і забезпечує реальну можливість протилежним сторонам довести свою позицію і бути почутими, примушує їх зосередитися на вирішенні проблем предмета спору, створює умови для максимально можливої об'єктивності розгляду і винесення справедливого рішення в будь-якому процесі, зокрема кримінальному, захищає як суб'єктів правовідносин, так і суспільство та державу від зловживань правами і владними повноваженнями; змагальність у праві забезпечує порядок вирішення правових спорів (конфліктів) і правовий порядок у цілому, сприяє виявленню суті правових проблем, усуненню недоліків законодавства, ефективному врахуванню і закріпленню новел, які позитивно себе зарекомендували, а отже, виступає як самостійний правовий ресурс, що визначає розвиток права і має суттєвий потенціал саморозвитку. Тому можна вважати, що змагальність виконує стимулюючу та захисну функції у праві, тоді як соціальна функція надає їй регулятивного потенціалу, а регулятивна – прагнення до досягнення найкращих результатів.

Змагальність у праві розглядають як правове явище, яке відображає систему принципів, умов, методів і правових механізмів *відшукування істини* [27] чи *встановлення найбільш відповідної* певним вимогам сторони, яка змагається (протистоїть, опонує) чи об'єкта оцінки (учасника) *можливості* або юридичних фактів чи подій і їх доказів, *реалізується засобами дослідження і оцінки* вказаними двома протилежними або більше сторонами чи об'єктами оцінки, *а відтак наступного виключення* із них менш відповідних (не відповідних) вказаним вимогам, *так само реалізація* цієї сукупності принципів, умов, методів і правових механізмів, підтримувана і контрольована активною участю незалежної від сторін третьої сторони [28]. Змагальність у праві виконує інституційну функцію, адже вона, вступаючи як принцип, засада, по суті, забезпечує підґрунтя для того, щоб держава була демократичною, правовою [29].

На підставі наведеного можна дійти висновку про таке: 1) змагальність як феномен – це процес, що виникає із зіткнення, конфлікту, боротьби двох або більше сторін, процесів, явищ, який переходить у суперництво між ними, результатом якого може бути поява нової форми суперництва або взаємний обмін між ними і перехід системи в нову якість; 2) феномен змагальності в аспекті соціального порядку – це позитивний фактор, що забезпечує стабільність соціальної системи; 3) феномен змагальності є основоположним фактором соціального розвитку.

Перехід нашої держави до нової політичної і соціальної реальності спонукає до сприйняття і закріплення в Конституції України та відповідних законах усіх домінуючих у світі передових ідей, які світове співтовариство впроваджує у кримінальному судочинстві. Ці ідеї спрямовані, перш за все, на поважання гідності людини, на захист її прав і свобод, на обмеження свавілля держави та посадових і службових осіб. Тому сьогодні перед українською наукою конституційного права стоїть завдання пошуку та обґрунтування шляхів подальшого вдосконалення конституційно-правової моделі судочинства. Домінуючим концептуальним ядром у цих підходах є проблеми захисту прав людини як пріоритету такої моделі, яка має ґрунтуватися на положеннях міжнародно-правових актів та Конституції України.

Змагальність сторін, свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості є однією із основних засад судочинства (п. 4 ч. 3 статті 129 Конституції України). Зазначене конституційне положення знайшло своє втілення у багатьох законодавчих актах, зокрема Кримінальному процесуальному кодексі України, і стало поштовхом для поступового запровадження ідей змагальної моделі кримінального судочинства, які впродовж тривалого часу успішно реалізуються у розвинених країнах, зокрема у країнах сім'ї загального права.

Закріплення на конституційному рівні засад, на яких має ґрунтуватися діяльність суду та органів досудового слідства, зумовлює необхідність кардинальних змін у формі кримінального судочинства України і запровадження принципово нового підходу до регулювання кримінально-процесуальних відносин між державними органами, що здійснюють кримінальне переслідування, і особою, яку притягують до кримінальної відповідальності, потерпілим, іншими суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності, адже вирішальну роль для забезпечення реалізації змагальності в кримінальному процесі відіграє обсяг і співвідношення прав сторін [30]. Викладене вимагає глибокого теоретичного переосмислення фундаментальних кримінально-процесуальних категорій в нових політичних, правових та соціальних реаліях. До таких категорій в науці кримінального процесу належать, зокрема, змагальність, засади змагальності, змагальна модель судочинства [31], змагальний тип, змагальна форма, процесуальна рівність учасників кримінального процесу [32].

Конституція України встановила головні орієнтири розвитку суспільства, за якими визначаються напрями здійснення реформування кримінально-процесуальної юстиції, та вимагає створення удосконаленого механізму правової та соціальної захищеності особистості, зокрема у кримінальному процесі України. Конституційно-правова спрямованість діяльності держави зобов'язує її забезпечувати захист прав і свободи людини.

Удосконалення механізму кримінального судочинства, закріплення гарантій, спрямованих на забезпечення прав і законних інтересів його учасників, не можливе без побудови змагальної моделі кримінального судочинства, адже право на справедливий судовий розгляд реалізується лише за дотримання певних умов, які полягають, у першу чергу, у створенні належної судової процедури, побудові належної моделі змагальності. Змагальну модель розглядають як теоретичну конструкцію, що відображає в найбільш загальному *структурно-функціональному вигляді сутнісні риси судочинства* окремо взятої національної судової системи [33], як тип процесуальної діяльності [34].

Метою удосконалення кримінального процесу на основі конституційних засад є *побудова в Україні такої національної моделі змагальності кримінального процесу*, яка б у кримінальному судочинстві забезпечила його сторін та учасників таким рівнем захищеності, який виключав би можливість незаконного і необґрунтованого порушення чи обмеження

їх прав і свобод у всіх стадіях процесу. Пріоритетними в цьому напрямі є збалансованість суспільних інтересів та інтересів індивіда, визначення виключно законом меж та виняткових умов втручання державних органів у приватне життя громадян, які залучаються до участі у сферу кримінального процесу, де права та інтереси окремої людини набувають публічного характеру. Беручи до уваги викладене та розглядаючи змагальність як модель судового процесу, можна стверджувати, що Конституція України містить базові правила для побудови конституційно-правової моделі змагальності в кримінальному процесі, а *конституційна засада змагальності є тією детермінантою, яка впливає на модель кримінального процесу.*

У науці кримінального процесу змагальність розглядається зазвичай з таких позицій, як: засада, принцип кримінального процесу, модель кримінального процесу (тип, форма). Розгляд змагальності як на моделі кримінального процесу видається найбільш обґрунтованим, адже змагальне судочинство є виключною ознакою демократичного устрою, коли держава не тільки не переслідує каральної мети, а й намагається якнайменше втручатися у сферу приватних інтересів громадян, надає їм широкий спектр можливостей обстоювати свої законні інтереси.

Проведене дослідження дає підстави для таких *висновків*: а) змагальність як феномен – це багатофункціональне, багатовимірне, універсальне, складне, системне явище, яке є одним із засобів вирішення конфліктів, встановлення та забезпечення рівноваги; б) змагальність – універсальний механізм у сфері регуляції суспільних відносин, який характеризується системними якостями і притаманний виключно відкритим соціальним системам та відбувається між подібними об'єктами; в) змагальність – один із основних факторів адаптації індивіда до соціального буття у процесі соціалізації особистості і, з одного боку, проявляється як суперництво його біологічного і соціального начал, а з іншого – як суперництво соціального начала з надсоціальним – нормами та цінностями; г) змагальність у соціокультурній системі характеризується змагальним відбором і супутніми процесами соціального впорядкування стійкості та стабільності; г) змагальність у соціальному конфлікті – рушійна сила трансформації соціальних систем, результатом якої є зміна їх структури і генерування нових властивостей; д) змагальність у праві виступає дієвим і ефективним засобом для забезпечення прав і свобод людини; е) змагальність як модель кримінального процесу – теоретична конструкція, яка відтворює в найбільш загальному структурно-функціональному вимірі сутнісні механізми змагального кримінального судочинства національної судової системи.

Список використаних джерел:

1. Справа «Меріт проти України». Страсбург, 30 березня 2004 року: Рішення: [Переклад неофіційний] // Офіційний вісник України. – 2004. – № 30. – Ч. 2. – С. 789–802; Справа «Афанасьєв проти України». Страсбург, 5 квітня 2005 року: Рішення: [Переклад неофіційний] // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – С. 527–534; Справа «Кобцев проти України». Страсбург 4 квітня 2006 року: Рішення: [Переклад неофіційний] // Офіційний вісник України. – 2006. – № 30. – С. 333 – 340; Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Салов проти України» (заява № 65518/01) від 6 вересня 2005 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 4. – Ст. 197 та ін.
2. Коваленко В. В. Нагальні проблеми реформування правоохоронних органів / В. В. Коваленко // Юридичний вісник України. – 2010. – № 33 (789).
3. Хашаєва С. В. Состязательный механизм социальной регуляции : моногр. / С. В. Хашаєва. – Белгород : Изд-во БГТУ, 2009. – 148 с.
4. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. – М. : ИНФРА-М, 2009. – С. 477.
5. Швалб Ю. М. Онтологія цілепокладаючої свідомості : онтологія, гносеологія, феноменологія / Ю. М. Швалб // Філософська думка. – 1999. – № 1–2. – С. 4–43.
6. Ламберт И. Г. Феноменология, или Учение о видимости / И. Г. Ламберт // Историко-философский ежегодник. – М. : Наука, 2006. – С. 105–113.
7. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль; пер. с нем. А. В. Михайлова. – Т. 1. – М. : ДИК, 1999. – 336 с.

8. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – С. 278.
9. Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории / Юрген Хабермас; пер. с нем. Ю. С. Медведева. – М. : Наука, 2001. – С. 7.
10. Батрин Н. В. Організаційна поведінка : підручник / уклад. Н. В. Батрин. – Тернопіль : ТНЕУ, 2012. – 143 с.
11. Маркуш М. А. Конституційні аспекти реформування кримінального процесу / М. А. Маркуш // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 1. – С. 82–89; Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : монографія / О. Г. Шило. – Х. : Право, 2011. – 472 с.
12. Ратушна Б. П. Змагальність судового процесу – запорука справедливого судового розгляду / Б. П. Ратушна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 232–236.
13. Лобойко Л. М. Відображення змагального методу правового регулювання у змісті кримінально-процесуальної діяльності / Л. М. Лобойко // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 1. – С. 87–97.
14. Иванов В. М. Юридична конфліктологія / В. М. Иванов, О. В. Иванова. – К. : МАУП, 2004. – 224 с.; Перепелиця С. І. Забезпечення прав та свобод учасників провадження по справах приватного обвинувачення шляхом реалізації диспозитивних і публічних засад кримінального судочинства: теоретичний аспект / С. І. Перепелиця // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 722–727.
15. Даев В. Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве / В. Г. Даев // Правоведение. – 1974. – № 1. – С. 71.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370.
17. Гончаренко В. Г. Юридичний словник / За ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2006. – С. 167; Даровских С. М. Принцип состязательности в уголовном процессе России и механизм его реализации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / С. М. Даровских. – Челябинск : НТЦ-НИИО, 2001. – 21 с.
18. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України: підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 50.
19. Калиновский К. Б. Основные виды уголовного судопроизводства : учебное пособие / К. Б. Калиновский. – СПб. : Изд-во юридического института, 2002. – С. 20–37.
20. Калиновский К. Б. Законность и типы уголовного процесса : дисс. ... канд. юрид. наук / К. Б. Калиновский. – СПб., 1999. – С. 46–58; Шестакова С. Д. Проблемы состязательности в российском уголовном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук / С. Д. Шестакова. – СПб. : Санкт-Петербург. Академия МВД России, 1998. – С. 58.
21. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан / А. Р. Михайленко; Ин-т адвокатуры при Киев. нац. ун-те им. Тараса Шевченко. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 82.
22. Макаркин А. И. Состязательность на предварительном следствии / А. И. Макаркин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 265 с.
23. Шестакова С. Д. Проблемы состязательности в российском уголовном процессе : дисс. ... канд. юрид. наук / С. Д. Шестакова. – СПб. : Санкт-Петербург. Академия МВД России, 1998. – С. 58.
24. Лобойко Л. М. Поняття і структура судового (змагального) методу кримінально-процесуального права / Л. М. Лобойко // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 9. – С. 39–43; Лобойко Л. М. Поняття і види методів кримінально-процесуального права / Л. М. Лобойко // Наук. вісник ЮА МВС. – 2004. – № 1. – С. 298–306; Лобойко Л. М. Методи кримінально-процесуального права : монографія / Л. М. Лобойко. – Дніпропетровськ : ДДУВС, 2006. – С. 88.
25. Егоров А. Ю. Состязательность в стадии назначения судебного заседания : автореф. ... канд. юрид. наук / А. Ю. Егоров. – Екатеринбург : УГЮА, 2003. – С. 5–6;

Карякин Е. А. Реализация принципа состязательности в уголовном судопроизводстве (вопросы теории и практики) : монография / Е. А. Карякин. – Оренбург : ГОУ ОГУ, 2005. – 98 с.

26. Пикалов И. А. Состязательность в системе принципов уголовного процесса и ее реализация стороной защиты на досудебных стадиях : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / И. А. Пикалов. – Екатеринбург : УГЮА, 2006. – 26 с.

27. Назаров В. В. Кримінальний процес України : навч. посібник / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – 2-е вид., доп. і переробл. – К. : Атіка, 2008. – С. 184; Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 136; Нор В. Т. Проблеми теорії і практики судових доказів : монографія / В. Т. Нор. – Львів : Вид-во Львівськ. держ. ун – ту, 1978 – С. 17–18.

28. Якупова Р. А. Состязательность в праве: теоретико-правовое исследование : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. А. Якупова. – М., 2010. – 198 с.

29. Олійник О. Місце і роль юридичної риторики в реалізації демократичного принципу змагальності сторін у судовому процесі / О. Олійник // Віче. – 2011. – № 2. – С. 30–32.

30. Маркуш М. А. Принцип змагальності: актуальність і новий нормативний зміст на сучасному етапі розвитку кримінального процесу в Україні // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 10. – С. 168–176.

31. Грошевий Ю. М. Проблеми розвитку змагальності в кримінально-процесуальній діяльності / Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х. : Право, 2001. – С. 41.

32. Макаркин А. И. Состязательность на предварительном следствии / А. И. Макаркин. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 45.

33. Чердынцева И. А. Назначение современного российского уголовного процесса как элемент его типологической характеристики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / И. А. Чердынцева. – Омск, 2008. – С. 33.

34. Міліціанов, Р. В. Змагальність сторін як основна конституційна засада судочинства / Р. В. Міліціанов // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія «Право» / голов. ред. Ю. М. Бисага. – Ужгород : Гельветика, 2015. – Вип. 30. Т. 1. – С. 85–88.

** Маркуш Марія Андріївна – кандидат юридичних наук, докторант Інституту законодавства Верховної Ради України, заслужений юрист України, народний депутат України IV скликання.*